Šturala, Jan

K diferenciaci výrazových prostředků jistotní modality

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1991, vol. 40, iss. A39, pp. 41-48

ISBN 80-210-0362-6
ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/101484
Access Date: 16. 02. 2024
Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

SBORNÍK PRACÍ FILOZOFICKÉ FAKULTY BRNĚNSKÉ UNIVERZITY
STUDIA MINORA FACULTATIS PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS BRUNENSIS
A 39, 1991

JAN ŠTURALA

K DIFERENCIACI VÝRAZOVÝCH PROSTŘEDKŮ JISTOTNÍ MODALITY

Jistotní modalita (JM) byla v posledních desetiletích vícekrát fundovaně analyzována a dnes již představuje dost důkladně prozkoumanou oblast. Podstatným způsobem k tomu přispěla i česká a v jejím rámci brněnská slavistika; máme na mysli především práce M. Grepla, S. Žaži, M. Čejky, H. Běličové-Křížkové, ale i dalších autorů. V ucelené syntetické podobě byly dosavadní poznatky shrnuty v Mluvnici češtiny III (1988), kde je problematice JM věnována samostatná kapitola. V ní je formulována přesvědčivá koncepce, jejíž základní teze pokládáme za nesporné. Přesto však některé dílčí aspekty JM zůstávají nadále otevřené. Podle našeho názoru je zapotřebí pokračovat především v detailním výzkumu fungování jednotlivých složek JM, resp. konkrétních výrazových prostředků. Na této rovině lze zvlášť vhodně aplikovat konfrontační metodu. Zjištění shod a rozdílů ve vyjadřování jistotně modalitních postojů v různých jazycích totiž umožňuje objevit nuance, které při analýze poměrů v jednom jazyce mnohdy zůstávají skryty.

Různí autoři (Grepl, 1979; Běličová, 1983; Žaža, 1979 aj.) dnes shodně řadí do JM následující složky: 1. vyjadřování stupně subjektivního přesvědčení mluvčího o platnosti propozičního obsahu (dále PROP); 2. vyjadřování upřímnosti komunikativního záměru mluvčího a 3. vyjadřování tzv. cizího mínění. Jádro celého systému přitom tvoří první složka. Ta se dále člení na několik hodnot reprezentujících různé stupně přesvědčení mluvčího o platnosti PROP. Tyto hodnoty jsou zjednodušeně znázorněny v tabulce:

procentuální vyjádření pravděpodobnosti		vyjádření prostřednictvím predikátoru
100 %	1	vím, že PROP platí
< 100 %	2	jsem přesvědčen
> 50 %	3	domnívám se/je pravděpodobné
50 %	4	je možné
< 50 %	5	pochybuji
0 %	6	vím, že PROP neplatí

Kromě obou krajních lze každou hodnotu formálně vyjádřit několika typy výrazových prostředků: částicemi, predikátory, některými prostředky voluntativní modality, v češtině také tzv. výpovědními formami (v ruštině tento typ vyjádření neexistuje), v ruštině pak některými typy jednočlenných vět infinitivních (tohoto typu vyjádření naopak nevyužívá čeština), sr.:

(1) *Ten film se mu líbil. — Фильм ему понравился.*
(1a) *Jsem přesvědčen, že se mu ten film líbil. — Я уверен, что фильм ему понравился.*
(1b) *Ten film se mu určitě líbil. — Фильм ему, несомненно, понравился.*
(1c) *Ten film se mu musel líbit. — Фильм ему должен был понравиться.*
(1d) *Aby se mu ten film nelíbil!*
(2) *Тебе не понять этого. — (= Ty to určitě nepochopíš.)*

Jednotlivé hodnoty na výše uvedené stupnici jsou navzájem zřetelně odlišené, zařazení konkrétních exponentů do příslušné skupiny proto v naprosté většině případů nečiní zvláštní potíže.[1] Zcela jiná je ovšem situace pokud jde o diferenciaci prostředků vyjadřujících tutéž hodnotu. Ty jsou zatím považovány za zcela — nebo aspoň téměř zcela — ekvivalentní. Tento názor vychází jednak z toho, že uvnitř jedné hodnoty již prakticky není možné dále přesněji odlišit intenzitu přesvědčení mluvčího o pravděpodobnosti PROP, a jednak z toho, že prostředky lze navzájem vcelku libovolně zaměňovat, aniž by se smysl výpovědi výrazněji změnil. Grepl např. soudí, že prostředky patřícími k téže hodnotě „je především signalizováno to, že mluvčí je subjektivně přesvědčen o platnosti propozičního obsahu a že eventuální rozdíly je třeba vykládat teprve na tomto invariantním pozadí, přičemž bude mít namítající se stanovením (určením) těchto rozdílů velké potíže“ (Grepl, 1979, s. 24). Přesto při porovnání výpovědí obsahujících různé výrazové prostředky, které signalizují

[1] Zcela jednoznačně obvykle signalizují stupeň jistoty částice a predikátory, méně zřetelné jsou tyto hodnoty např. při vyjádření prostředky voluntativní modality a rovněž u některých výpovědních forem.

stejnou bázovou hodnotu JM, mnohdy pociťujeme, že o úplnou ekvivalenci skutečně nejde. Nesporně je však pravda, že rozdíly mezi různými způsoby vyjádření jsou velmi těžko postižitelné. Domníváme se ale, že důkladný rozbor jednotlivých výrazů umožní postupně najít řadu jemných rozdílů v jejich fungování. Chceme se proto pokusit provést takový rozbor u jedné skupiny částic.[2] Předem však je nutno podotknout, že zatím jde spíše o určitá předběžná konstatování či hypotézy než o jakékoliv definitivní závěry; předpokládáme, že tyto poznatky budou v dalším výzkumu doplňovány a zřejmě i podstatně korigovány.

Předmětem zkoumání jsou výrazy signalizující vysoký stupeň přesvědčení mluvčího o platnosti PROP (ne však naprostou jistotu, resp. ověření platnosti PROP mluvčím); na obr. 1 tyto výrazy patří k hodnotě 2 („jsem přesvědčen").

V ruském materiálu, z něhož bylo čerpáno, se vyskytly tyto výrazy vyjadřující danou hodnotu:
безусловно, бесспорно, спору нет, неизбежно, непременно, несомненно, вне всякого сомнения, определенно, очевидно, положительно, решительно, явно, во всяком случае.[3]

Při jejich rozboru vycházíme z předpokladu, že aspoň v určitých případech není výběr konkrétních výrazových prostředků zcela libovolný, tedy že existují určité podmínky či okolnosti, které jejich užití nějakým způsobem ovlivňují. Může přitom jít o jazykové i mimojazykové faktory. Jejich souhrn pak lze označit termínem kontext; u jednotlivých exponentů se pak pokoušíme zjistit, jaké typy kontextu (slovní/jazykový, situační, pragmatický) ovlivňují jejich užití.

Z hlediska vázanosti na kontext se zhruba polovina zkoumaných výrazů jeví jako bezpříznaková, druhá polovina pak je kontextem ovlivněna. Konkrétně jde o výrazy *непременно, обязательно, неизбежно, явно, очевидно, во всяком случае* a snad také *безусловно*.

Непременно a *обязательно* se objevují v prakticky totožném kontextu, i když samy neplní vždy stejnou funkci ani se vždy nedají navzájem zaměnit. Rozlišujeme celkem 5 typických kontextů, a tedy i různých funkcí obou částic. Pouze v jednom případě však signalizují sledovanou hodnotu subjektivního přesvědčení, v dalším kontextu jde o jiný typ JM a v ostatních kontextech už tyto výrazy plní jiné funkce. V každém

---

[2] Sledované výrazy zde řadíme k částicím, ačkoliv jejich původní slovnědruhová příslušnost je jiná; většinou jde o příslovce. Z funkčního hlediska je však zcela oprávněně můžeme považovat za částice.

[3] Tuto hodnotu subjektivního přesvědčení vyjadřují i další výrazy, jako např. hovorové *железно, на все проценты* aj. Zde se však omezujeme jen na ty, které jsou doloženy ve shromážděném materiálu, který byl čerpán převážně z časopisů a částečně z beletrie. Rovněž rejstřík možných českých ekvivalentů je mnohem bohatší, než je zde uváděno; např. Čejka (1980, s. 56) jich uvádí přes 40.

užití je však přítomen invariantní význam obou částic „vyjádření záhodnosti, závaznosti, nevyhnutelnosti PROP, příp. zainteresovanosti mluvčího a/nebo subjektu na realizaci PROP"; v jistotně modalitním užití jde o sekundární funkční odstín, v ostatních kontextech se tento rys projevuje výrazněji.

Za exponenty hodnoty „vysoký stupeň jistoty" lze *непременно* a *обязательно* považovat pouze tehdy, když propoziční predikát vyjadřuje neopakovaný, dále nijak nemodifikovaný děj:

(3) *Деньги девочке нужны: она обязательно всем привезет по подарку.*
(4) *От страха, что теперь-то меня обязательно арестуют, я бежал из гарнизона и добрался до Москвы.*

Jako české ekvivalenty připadají v úvahu výrazy *určitě, rozhodně, jistě,* ale i jiné exponenty dané hodnoty.

Jako jediné dva výrazy ze sledované skupiny se *непременно a обязательно* objevují ve zjišťovacích otázkách a rozkazovacích větách. V nich se sbližují s prostředky signalizujícími upřímnost komunikativního záměru mluvčího, jako je *действительно, в самом деле* apod., úplně však s nimi nesplývají. V rozkazovacích větách mluvčí jejich užitím zdůrazňuje to, že považuje děj za žádoucí, a chce adresáta přimět k zaujetí téhož postoje; v otázkách rovněž akcentuje svou zainteresovanost na realizaci PROP a zároveň žádá adresáta, aby odstranil jeho pochybnost o tom, zda PROP platí.[4]

(5) *Ты непременно/обязательно не забудешь?*
(6) *Петя обязательно сдал экзамен?*
(7) *Непременно/Обязательно прочитайте этот очерк!*
(8) *Придя на работу, обязательно переобуйтесь в „сменные" туфли.*

Jako český ekvivalent se nabízí v prvé řadě *určitě,* v rozkazovacích větách pak také *rozhodně.*

V dalším kontextu se obě částice vážou na propoziční predikát vyjadřující opakovaný nebo atemporální děj a signalizují opakující se a zároveň zákonitou souvislost mezi dvěma obsahy, z nichž jeden vystupuje ve struktuře věty jako predikát a druhý je do ní syntakticky zapojen různým způsobem:

(9) *Его ведение хроник непременно премируется на республиканских конкурсах-смотрах.* (ведет хроники — это премируется)
(10) *Любое значительное документальное произведение непременно имеет последействие.*
(11) *Окончательное решение принимаем в семье сообща, обязательно вместе с детьми.* (мы принимаем решение — и дети принимают решение)

V tomto kontextu již sledované výrazy neplní jistotně modalitní funkci

[4] Podrobněji se fungováním prostředků JM v otázkách a rozkazovacích větách zabývá např. Běličová (1973; 1983).

a zřetelně se sbližují na jedné straně s exponenty voluntativní modality a na druhé straně některými typy časových určení. Mnohdy nelze dost dobře rozhodnout, který z obou uvedených aspektů v konkrétním případě převažuje. Při překladu do češtiny lze použít celé řady ekvivalentů, které ovšem zpravidla nejsou zcela adekvátní, např. *vždycky, zásadně, nutně, zákonitě, bezpodmínečně* aj., nejsou však vhodné výrazy JM. Někdy není možné nalézt přímý ekvivalent a je nutno sáhnout k volnějšímu překladu, sr. (9): *Kdykoliv se účastní republikových soutěžních přehlídek . . ., má zaručeno ocenění.*

Ve výpovědích s intenčně modifikovaným propozičním predikátem vystupují *непременно a обязательно* jako intenzifikátory, které zdůrazňují intenci, zainteresovanost subjektu na realizaci PROP; subjekt dává najevo, že opačná alternativa pro něj nepřipadá v úvahu. Jako české ekvivalenty se z okruhu jistotně modalitních výrazů může objevit *určitě, rozhodně,* z dalších pak *nutně, bezpodmínečně, stůj co stůj, za každou cenu* a snad i některé další. Příklady:

(12) *Хочется непременно продолжить обсуждение новой школьной программы, начатое на страницах „Литературной газеты".*

(13) *Те, кто хотел познакомиться непременно „с интеллигентным, образованным человеком", недобрали целых 13 процентов писем.*

Také ve výpovědích, v nichž je predikát modifikován výrazem s modálním významem nutnosti, zdůrazňují oba výrazy příslušný modální význam (vynucenost, záhodnost, závaznost). I zde v češtině jen těžko nalézáme přímý ekvivalent, k zesílení modálního významu lze vhodně využít jiných prostředků:

(14) *Почему депутатам надо непременно выбирать двух начальников?* — . . . musí . . . za každou cenu/stůj co stůj . . .

(15) *В Вильнюсе и Каунасе будущие молодожены непременно должны побывать у врача.* — . . . jsou povinni/musí bezpodmínečně . . .

(16) *Разобраться в том, кто за что отвечал и в чем напортачил, надо бы обязательно.* — . . . by rozhodně bylo zapotřebí . . .

Přestože se dvojice výrazů *непременно* a *обязательно* vyskytuje ve stejných kontextech, je mezi nimi patrný určitý rozdíl. Ten se ovšem výrazněji projevuje spíše v těch funkcích, které leží mimo sféru JM: *обязательно* více zdůrazňuje kauzalitu, *непременно* je méně vyhraněné, někdy vyjadřuje spíše časový význam.

K předchozí dvojici částic přimyká výraz *неизбежно.* Jeho primární funkcí však není signalizace JM, nýbrž je to prostředek vyjadřující modální význam nevyhnutelnosti/neodvratnosti. Hodnotu „vysoký stupeň jistoty" může vyjadřovat pouze výjimečně, a to ve výpovědích s predikátem označujícím neopakovaný děj budoucí (v situaci, kdy dané okolnosti vylučují, že by mohla být realizována opačná alternativa). Jinak funguje *неизбежно* ve spojení s predikáty vyjadřujícími opakovaný/atemporální děj obdobně jako předchozí dva výrazy. Z celé trojice však nejvýrazněji akcentuje modální význam nutnosti.

(17) *Одна проблема неизбежно тянет за собой другую.*
(18) *Повышение цен на мясо вынудит нас одновременно повысить цены на хлебопродукты. Это неизбежно вызовет перекос сложившегося баланса производства и потребления разных продуктов питания.*

Univerzálním českým ekvivalentem je *nevyhnutelně*, příp. *zákonitě*. V jistotně modalitním užití je však vhodné i *určitě*.

Na specifický kontext je vázáno rovněž užití částic *явно* a *очевидно*. Tyto výrazy signalizují, že přesvědčení mluvčího se opírá o minulou zkušenost, konkrétně o existenci nějakých markantních, na první pohled patrných, zřetelně se projevujících okolnosti. Často (ne však bezpodmínečně) jde o společnou zkušenost mluvčího a adresáta, resp. o společně nabytou zkušenost.

(19) *Его платье ей явно не идет. — Ty šaty jí zjevně/očividně/viditelně nesluší.* („lze se na vlastní oči přesvědčit")
(20) *Собрание явно кончилось — люди поднялись со своих мест.*
(21) *Один из них то и дело посматривал на нее, как на фигуру, ему хорошо знакомую: он, очевидно, знал, кто она такая.* Při použití jiných výrazů signalizujících danou hodnotu JM tento specifický kontext mizí, sr.:
(22) *Он явно обиделся. — Zjevně se urazil.* („bylo to patrné z jeho chování")
(23) *Он обязательно обиделся. — Určitě se urazil.* (v tomto případě nemusí přesvědčení vycházet z nějakých zjevných signálů)

Jako české ekvivalenty fungují především přímé protějšky obou výrazů, totiž *zjevně* a *očividně*. Mezi nimi je ovšem patrný stylistický rozdíl: *očividně* je knižnější, oficiálnější. Dalším ekvivalentem je *viditelně*. Ani v ruštině nejsou tyto dvě částice z funkčního hlediska zcela identické, liší se však jinak: *очевидно* je poněkud méně vázáno na uvedený vyhraněný kontext, tedy na asociaci dřívější zkušenosti; kromě toho je méně vyhraněné i co do stupně jistoty o platnosti PROP — může signalizovat také hodnotu „je pravděpodobné".

Rovněž použití výrazu *во всяком случае* předpokládá specifický kontext: mluvčí vždy uvádí dvě alternativy, z nichž první považuje za možnou/pravděpodobnou, ale není si zcela jist její platností; daný výraz pak uvádí druhou alternativu, jejíž platnost je buď ověřená, nebo přinejmenším velmi pravděpodobná. Jde vlastně o zvláštní typ vylučovacího vztahu, charakterizovaný určitou závaznou posloupností ve vyjádření jistotně modalitního postoje mluvčího k PROP.

(24) *Карпов на этот раз, по общему мнению, играл сильнее соперника. И уж во всяком случае увереннее.*
(25) *У большинства обратившихся к нам в службу знакомств есть или, во всяком случае, были кандидаты на брак.*

Nejvhodnějším českým ekvivalentem je *přinejmenším*. Pokud bychom chtěli užít některého základního prostředku JM (v úvahu připadá *každopádně*, *určitě* nebo *rozhodně*), je nutno zasáhnout do syntaktické struk-

tury výpovědi, sr. (24): *Karpov ... hrál lépe než jeho soupeř. A pokud ne lépe, pak rozhodně/určitě/každopádně jistěji.*

U dalších výrazů zatím nebylo možno určit nějaké specifické podmínky, které by ovlivňovaly jejich užití; i u některých z nich se však objevují přinejmenším jisté náznaky závislosti na kontextu. Tak např. *безусловно* velmi často uvádí tvrzení, které je později zeslabeno uvedením nějaké výhrady; výpověď obsahující výhradu je pak uváděna odporovací nebo přípustkovou spojkou:

(26) *Усугубит ли появление безработицы в СССР рыночная система? Безусловно, о чем авторы экономической реформы заявляют откровенно.* Но *они предлагают меры защиты от этого зла.*

(27) *Я не нахожу в „Записках" Симонова какой-либо ущербной тенденции. Есть там, безусловно, и моменты конформистские,* хотя *этот конформизм — тоже знак времени.*

Na základě provedeného rozboru lze vyslovit některé obecnější závěry. Za prvé je patrné, že na diferenciaci sledovaných výrazů má vliv lexikální význam slov, s nimiž částice významově souvisejí, resp. od kterých jsou odvozeny. Za druhé hraje určitou roli širší jazykový a situační kontex; zde bude třeba důkladněji prozkoumat, zda, event. jakým způsobem je užití exponentů JM ovlivňováno logickým a kontextovým členěním rozsáhlejších textových úseků. Jako další diferencující hledisko se nabízí stylistické rozlišení těchto výrazů; to se zřejmě výrazněji projeví v češtině, kde lze vedle neutrálních a hovorových výrazových prostředků vyčlenit i vrstvu knižních, příp. oficiálních a také zastarávajících až zastaralých, zatímco v ruštině pravděpodobně takto zabarvená vrstva neexistuje. Obdobným způsobem by bylo vhodné prozkoumat i ostatní složky jistotní modality, což by nesporně přispělo k hlubšímu poznání nejen této oblasti, ale i dalších složek jazykového systému, které s ní souvisejí.

LITERATURA

ADAMEC, P.: K voprosu o konnektivnoj funkcii častic i blizkich k časticam slov. In: Aspects of Text Organization, Linguistica XI, Praha 1985, s. 133—139.

BĚLIČOVÁ, H.: Modální báze jednoduché věty a souvětí, Praha 1983.

ČEJKA, M.: Postavení jistotní modality ve struktuře výpovědi. In: Otázky slovanské syntaxe IV/2, Brno 1980, s. 53—62.

GREPL, M.: Komunikativně pragmatické aspekty výpovědi. In: Otázky slovanské syntaxe IV/1, Brno 1979, s. 15—37.

GREPL, M.: Některé problémy jistotní modality, SaS, *40*, 1979, s. 102—104.

GREPL, M.: Partikulizace v češtině, JazAkt, *26*, 1989, s. 95—100.

HLAVSA, Z.: Modalitní funkce sloves sentiendi, SaS, *40*, 1979, s. 105—107.

KŘÍŽKOVÁ, H.: Větné typy a tzv. jistotní modalita. In: Studia slavica Pragensia, Praha 1973, s. 107—114.

Mluvnice češtiny, sv. 3. Skladba. Praha 1988.

NIKOLAJEVA, T. N.: Funkcii častic v vyskazyvanii, Moskva 1985.
Russkaja grammatika, t. 2. Sintaksis. Moskva 1980.
ŽAŽA, S.: K výrazovým prostředkům tzv. jistotní modality. Slavica Slovaca, 7, 1972, s. 54—57.
ŽAŽA, S.: K úloze tzv. větných adverbií při vyjadřování postoje mluvčího k propozičnímu obsahu, SaS, 40, 1979, s. 135—138.

К ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ СТЕПЕНИ УВЕРЕННОСТИ ГОВОРЯЩЕГО

В статье анализируются частицы, выражающие высокую степень уверенности говорящего в истинности сообщаемого. Автор пытается определить, существуют ли обстоятельства, ограничивающие выбор этих выражений, причем внимание уделяется факторам, которые связаны с контекстом (языковым, коммуникативным или прагматическим). Анализ показывает, что влиянию со стороны контекста подвергается приблизительно половина рассматриваемых частиц, в частности: *непременно, обязательно, неизбежно, явно, очевидно, во всяком случае* и *безусловно*.